

ВІТАЛІЙ ЯРЕМЧУК

Українське Історичне Товариство

Острог, Україна

ВЗАЄМИНИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА К. ХАРЛАМПОВИЧА

(Штрихи до реконструкції постатей визначних істориків)

Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934) та Костянтин Васильович Харлампович (1870-1932) належать до найбільш яскравих представників такої багатой на непересічних істориків доби, як кінець XIX – перша третина XX ст. В той час, як життєпис та синтеза історіографічного доробку М. Грушевського вже практично не мають суттєвих прогалів, постать визначного дослідника минулого освіти та церкви “Західної Росії” (себто України, Білорусі, Литви) тільки починає притягувати увагу історіографів. Завдання нашої розвідки – аж ніяк не відтворення докладної хронології взаємин цих вчених (що в загальних рисах вже зроблено О. Морозовим¹), а, скоріше, акцентування уваги на їхній внутрішній логіці, розкритті граней духовного світу, доміант життєвої позиції, наукових і людських уподобань. Такий підхід дасть можливість як більш рельєфного відтворення, здавалося б, вже хрестоматійного образу творця “Історії України-Руси” (1898-1936), так і глибшого знайомства з досі малознаним автором фундаментального (хоча й не закінченого) компендіуму “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь” (1914). У пропонованій до уваги читачів розправі спиратимемось на джерельні матеріали та біоісторіографічні праці про двох науковців. Найбільш репрезентативним джерелом для опрацювання теми статті є епістолярій з особистого фонду К. Харламповича, що зберігається у Ніжинській філії Державного архіву Чернігівської області² (частина якого, що стосується взаємин істориків, опублікована О. Морозовим³) та фонду Грушевських у Центральному

¹ О. Морозов, “Справа академіка К.В. Харламповича. (Публікація архівних документів, передмова та коментарі)”, *Сіверянський літопис*, 2000, №1, стор. 71 – 87;

² Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області (надалі – НФ ДАЧО), ф. Р – 6214, оп. 1, спр. 1 – 86;

³ О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 74 – 86;

державному історичному архіві України у м. Києві⁴.

“ЗОВНІШНЯ” ІСТОРІЯ ВЗАЄМИН

Стосунки між вченими зав'язались під час перебування М. Грушевського разом із сім'єю в адміністративному засланні в Казані впродовж вересня 1915 – вересня 1916 рр., де в місцевому університеті Костянтин Васильович обіймав посаду ординарного професора⁵. Революційна доба перервала короткотривале казанське знайомство, яке зблизило науковців та їхні сім'ї. М. Грушевський очолив революційний здви́г 1917-1918 рр., після невдачі якого перебував в еміграції. К. Харлампович продовжував працювати у вищих школах Казані. 7 травня 1919 р. Костянтин Васильовича як видатного фахівця з історії шкільництва та церкви на Україні було одностайно обрано академіком Української Академії Наук (з 1921 р. – Всеукраїнської Академії Наук) по кафедрі історії української церкви на тлі всесвітньої історії церкви⁶ (з 1916 р. К. Харлампович був вже членом-кореспондентом Російської академії наук⁷). Попри те, що УАН декілька разів запрошувала академіка до переїзду на Україну, він щоразу відмовлявся⁸. Причини неможливості переїзду К. Харлампович вичерпно обґрунтував у листі до неодмінного секретаря УАН А. Кримського від 3 серпня 1920 р. (цитуємо мовою оригіналу): “Мой абсентеизм, конечно, может быть достаточно оправдан смутными военно-политическими обстоятельствами, в каких находилась в последнее время Украина, и в частности Киев... Хотя я лично готов думать, что теперь уже окончательно судьба его определилась, но люди более осторожные говорят, что и сейчас положение не является вполне устойчивым... Да не легка и дорога из Казани. Вот мотивы, по которым я все еще не решаюсь перебраться на Украину. Не говорю уже о том, что в Киеве нельзя будет просуществовать на одно академическое жалование, между тем здесь (тобто в Казані – В.Я.) я получаю содержание по нескольким учреждениям и иногда что-нибудь из продовольствия, в том числе профессорский паек”⁹.

1924 рік став доленосним в житті двох істориків. М. Грушев-

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (надалі – ЦДАУК), ф. 1235, оп. 1, спр. 806;

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (надалі – ІР НБУВ), ф. 285, спр. 6472, арк. 3;

⁶ *Історія Академії наук України: 1918 – 1923: Документи і матеріали*, Київ, 1993, стор. 443; Л.П. Депенчук, “Константин Васильевич Харлампович (1870 – 1932)”, *Очерки истории естествознания и техники*, 1990, вып. 38, стор. 133;

⁷ О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 72;

⁸ *Історія Академії наук України: 1918 – 1923: Документи...*, стор. 447, 489; *Історія Національної академії наук України: 1924 – 1928: Документи і матеріали*, Київ, 1998, стор. 230;

⁹ *Історія я Академії наук України: 1918 – 1923: Документи...*, стор. 246;

ський повернувся в советську Україну, був обраний академіком ВУАН, розпочав втілення своїх велетенських планів щодо розбудови української історичної науки. Церковний історик К. Харлампович став однією з перших серед вчених-гуманітаріїв “старшого покоління” жертв карально-репресивної машини в країні войовничого атеїзму. 20 вересня 1924 р. його було заарештовано за звинуваченнями у “зберіганні та розповсюдженні контрреволюційної літератури” (якою, на думку слідчих з ГПУ, були “Известия” Казанського товариства археології, історії та етнографії) та “приховуванні церковного майна”. Після арешту вчений вимагав, щоб його справу передали до суду, але, побоюючись виправдального вироку, ГПУ вирішило розправитись з ним адміністративним шляхом: без суду й слідства К. Харламповича після п’ятимісячного перебування в ув’язненні в Казані було заслано до м. Тургай Киргизької АРСР (нині це місто – у складі Казахстану) строком на три роки¹⁰. Вчений зміг переїхати до Києва лише у вересні 1931 р., провівши перед тим ще більше трьох років заслання у Ніжині (після перебування в “тургайському полоні” історика заборонили переїзд до Києва, натомість дозволили поселитись у Ніжині, куди К. Харлампович прибув на початку 1928 р.)¹¹. На той час академіка ВУАН було позбавлено цього звання (разом із візантологом Ф. Міщенком) згідно з рішенням колегії Наркомосу УСРР від 9 березня 1928 р., офіційно – “через неможливість затвердити таких осіб (К. Харламповича та Ф. Міщенка – В.Я.) з політичного та ідеологічного боку та за недостатньою їх кваліфікацією”¹², фактично – тому що в минулому вчені були професорами духовних навчальних закладів¹³.

Парадоксально, але колізії 1924 р. поставили двох істориків в ситуацію, подібну до старої, десятирічної давності, коли один з них знаходився на вершині визнання, а іншого було ущемлено владою шляхом адміністративного заслання. За такої “дежа вю” в 1924 р. стосунки були поновлені і відтоді, аж до 1929 р., вони підтримувалися у формі листування¹⁴. Ймовірно, з 1929 р. до весни 1931 р., коли М. Грушевського було заслано до Москви, К. Харлампович підтримував зв’язки з Михайлом Сергійовичем, зустрічаючись із ним під час своїх нечастих поїздок до Києва¹⁵. Видатний український історик листувався

¹⁰ Л. П. Депенчук, *цит. пр.*, стор. 133; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 73;

¹¹ О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 76;

¹² Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп. 9, спр. 363, арк. 223 зв.;

¹³ Н. Полонська-Василенко, *Українська академія наук: Нарис історії*, Київ, 1993, ч. I, стор. 53;

¹⁴ Останній відомий нам лист з кореспонденції між вченими – М. Грушевського до К. Харламповича, датовано 21. II. 1929 р. Див.: НФ ДАЧО, ф. Р-6214, оп. 1, спр. 1, арк. 86;

¹⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 542, оп. 1, спр. 253, арк. 2, 11;

також із дружиною К. Харламповича Вірою Петрівною¹⁶.

БОРОТЬБА М. ГРУШЕВСЬКОГО ЗА ПОВЕРНЕННЯ К. ХАРЛАМПОВИЧА ІЗ ЗАСЛАННЯ

М. Грушевський перейнявся бідю свого колеги, розпочавши вже в 1924 р. справжню боротьбу за переїзд академіка в Україну. Ще до арешту і заслання церковного історика М. Грушевський домігся згоди на його переїзд разом із сім'єю (дружиною та трьома дорослими дітьми – студентами казанських вищих шкіл) з Казані до Києва, на який навіть віднайшов кошти. Переїзд був призначений на грудень 1924 р.¹⁷. Дізнавшись про арешт і заслання академіка, Михайло Сергійович почав “бомбардування” державних установ Радянської України та СРСР з метою отримання дозволу на повернення, як він писав у зверненні до Особливої наради при Раднаркомі СРСР, “цієї крупної наукової сили, єдиного в Союзі спеціаліста з питань школи та освіти в минулих віках”¹⁸ (його висока кваліфікація як історика церкви зі зрозумілих причин замовчувалась). Уже у вересні 1925 р. наркомун освіти УСРР О. Шумському було скеровано “Службову записку” з клопотанням про опального вченого, тоді ж розпочався розгляд “справи К. Харламповича” у Головнауці УСРР¹⁹. Незабаром, на січневому 1926 р. пленумі Головнауки було прийнято рішення про відмову в заступництві за репресованого вченого²⁰.

Не здобувши підтримки в Харкові, М. Грушевський почав діяти далі, намагаючись здобути підтримку на рівні загальносоюзних органів. Так, він домігся прийняття в березні 1926 р. офіційного клопотання ВУАН з приводу звільнення К. Харламповича перед керівником Головнауки РСФРР Ф. Петровим²¹, а також окремого звернення до нього від імені Історичної секції Українського Наукового Товариства при ВУАН²². Не отримавши й тут бажаного сприяння, голова Історичної секції 1 серпня 1927 р. звернувся від її імені до Особливої наради при Раднаркомі СРСР²³, що теж не дало жодних позитивних результатів. Одночасно з цими заходами Михайло Сергійович доручив зайнятися вирішенням питання про К. Харламповича своєму учневі В. Юркевичу, що перебував восени 1927 р. на архівних студіях у Москві.

¹⁶ ЦДАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 871, арк. 317 – 317 зв.; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 78;

¹⁷ О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 79;

¹⁸ В. Пристайко, Ю. Шаповал, *Михайло Грушевський і ІПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934*, Київ, 1996, стор. 190;

¹⁹ О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 78;

²⁰ Там же, стор. 84;

²¹ *Історія Національної академії наук України: 1924–1928: Документи...*, стор. 230;

²² О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 83;

²³ В. Пристайко, Ю. Шаповал, *цит. пр.*, стор. 190;

Як видно з листів В. Юркевича до М. Грушевського, щире прагнення молодого науковця зрушити з місця розгляд справи проскрибованого вченого потонуло в бюрократичних тенетах центрального апарату ГПУ²⁴.

Можна припустити, що певна надія на просування вперед в справі К. Харламповича покладалась М. Грушевським на особисті контакти з новим (з 1927 р.) наркомом освіти радянської України М. Скрипником, котрий, як відомо, з суто тактичних міркувань підтримував кандидатуру видатного українського історика на зайняття посади президента ВУАН. Саме цим можна пояснити порушення М. Грушевським перед М. Скрипником питання про К. Харламповича під час відвідин останнім Спільного зібрання ВУАН 31 березня 1927 р. Відповідь наркома, яку занотував у своїх “Щоденниках” С. Єфремов, не залишала жодних ілюзій щодо позиції радянського керівника. “Я не знаю справи Харламповича, – передав слова М. Скрипника С. Єфремов, – але за щось же його покарано, були, певне, якісь до того підстави. А взагалі скажу ось що: я обіцяв, що зроблю все, щоб полегшити роботу академікам, але тільки наукову роботу. Коли ж би вони робили заяви проти радянської влади або друкували пашквілі за кордоном, то, звичайно, ні на які пільги чи сприяння сподіватись вони не можуть. З ворогами поводимось як з ворогами”²⁵. За словами С. Єфремова, який, можливо, з перебільшеним сарказмом передав стан М. Грушевського, знаменитий вчений “мусив слухати начальницького покрику, мов школяр, пійманий на шкоді”²⁶. Через рік М. Скрипник спричиниться до виключення К. Харламповича зі складу академіків ВУАН...²⁷

Чи були заходи М. Грушевського та інших людей і установ результативними? Відомо, що крім Михайла Сергійовича за репресованого вченого клопотали, звичайно, його дружина, Російська та Українська академії наук²⁸. Очевидно, що ні, оскільки вчений змушений був відбутися повний термін заслання. Однак, безперечно, що вони не були марними – такий вияв солідарності рідних і колег підтримував творчі сили історика та його сподівання на покращення свого становища²⁹.

НАУКОВІ КОНТАКТИ ІСТОРИКІВ

Стосунки істориків мали виразне наукове підґрунтя. Взаємна зацікавленість у підтриманні наукових контактів була наслідком близь-

²⁴ Ю. Мицик, “З матеріалів до “Українського дипломатіарію XVI – XVIII ст.”, *Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”*, Київ, 1998, т. 3: Історія, стор. 149-150;

²⁵ С. Єфремов, *Щоденники: 1923 – 1929*, Київ, 1997, стор. 487 – 488;

²⁶ Там же, стор. 488;

²⁷ Н. Полонська-Василенко, *цит. пр.*, стор. 53;

²⁸ О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 73 – 74; С. Єфремов, *цит. пр.*, стор. 247; *Історія Національної академії наук України: 1924 – 1928: Документи...*, стор. 230;

²⁹ О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 74;

кості їхніх наукових інтересів. Відомо, що у період становлення наукових уподобань обох дослідників до їхньої лектури належали праці відомих істориків церкви, серед них тих, що були викладачами К. Харламповича в Петербурзькій Духовній Академії – П. Жуковича (котрий пізніше був керівником магістерської дисертації Костянтина Васильовича), М. Кояловича, І. Чистовича та ін³⁰. Надалі історія церкви стала однією з провідних тем наукових досліджень К. Харламповича, поважне місце вона займала й у творчості М. Грушевського³¹.

Ще до розгортання тісної наукової співпраці істориків у другій пол. 20-их рр. вони були обізнані зі студіями один одного. М. Грушевський сперечався або погоджувався в своїй “Історії України-Руси” з твердженнями К. Харламповича, висловленими в його ключових монографіях “Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века” (1898), “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь” та менших розвідках, робив поклики на ці праці³². Працюючи в 20-их рр. над 6-ти томною “Історією української літератури”, в розділах, присвячених українському літературному руху кінця XVI – перших десятиріч XVII ст., Михайло Сергійович також спирався на фундаментальні дослідження К. Харламповича³³.

Хоча в розправах дослідника історії церкви і освіти не знаходимо посилань на праці М. Грушевського, це не означає, що К. Харлампович не знав і не цінував наукову вагу метра української історіографії (нижче наведемо підтвердження цього). Відсутність згадок про твори М. Грушевського в студіях К. Харламповича може бути пояснена: головні праці Костянтина Васильовича з історії шкільництва побачили світ ще до появи розвідок Михайла Сергійовича зі схожої проблематики, а теми, що розроблялися істориком в 10-20-ті рр., не належали до царини наукових інтересів М. Грушевського в цей час.

Власне, наукові підстави (крім, звичайно, суто людських) були визначальними мотивами залучення М. Грушевським кваліфікованого знавця церковної старовини та історії освіти до співпраці в академічних установах. Зокрема, в контексті наукових і організаційних планів Історичної секції УНТ при ВУАН передбачалось доопрацювання К. Харламповичем його фундаментального дослідження про шкільництво в “Західній Росії” і продовження роботи над 2 і 3 томами “Малороссий-

³⁰ Там же, стор. 71; І. Гирич, В. Ульяновський, “Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського”, *М.С. Грушевський, Духовна Україна: Збірка творів*, Київ, 1994, стор. 526;

³¹ Там же, стор. 521 – 544;

³² Див.: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, Київ, 1995, т. III, стор. 557; Там же, т. VI, стор. 612; Там же, т. VII, стор. 414, 584, 587; Там же, т. VIII, кн. 1, стор. 319; Там же, т. VIII, кн. 2, стор. 91; Там же, т. IX, кн. 1, стор. 219, 469, 852, 865; Там же, т. IX, кн. 2, стор. 1374 – 1375; Там же, т. X, стор. 271;

³³ Див.: М. Грушевський, *Історія української літератури*, Київ, 1995, т. V, кн. 2, стор. 207, 281; Там же, т. VI, кн. 1, стор. 40, 48 – 49, 105 – 107, 115, 119;

ского влияния на великорусскую церковную жизнь”³⁴. Оскільки Археографічною комісією ВУАН намічалась допомога академіка при виданні актів з історії України від 1679 р. (року, на якому зупинилась публікація документів у капітальному археографічному виданні XIX ст. “Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”), 10 серпня 1924 р. вона постановила прийняти вченого до свого складу³⁵.

Через неможливість продовження своїх попередніх студій в умовах заслання, а потім провінційного Ніжина, К. Харлампович з середини 20-их рр. писав переважно огляди і рецензії на праці наукових установ та окремих істориків України, Білорусі, Польщі. В Ніжині, на місцевому матеріалі, підготував своє останнє серйозне власне історичне дослідження з історії ніжинської грецької колонії у XVII-XVIII ст.³⁶ В період заслання пересилка наукових новинок до К. Харламповича “влаштовувалась” безпосередньо М. Грушевським, водночас Костянтин Васильович або його дружина надсилали до київських часописів праці “тургайського бранця”, де вони поміщувались за активного сприяння його “київського протеже”³⁷. Відтак, починаючи з 1924 р. академік ВУАН регулярно друкувався у виданнях найвищої наукової установи УСРР – журналі “Україна” (1924-1930), що, як відомо, був головним речником “установ М.Грушевського”, “Записках історично-філологічного відділу ВУАН” (1919-1930), збірнику “Студії з Криму” (1930).

Залучення проскрибованого академіка до співробітництва з ВУАН давало можливість дещо полегшити скрутне матеріальне становище його (а в Тургаї він працював рахівником у повітовому виконкомі з мізерною платнею – 20 крб.) і його сім’ї³⁸. “Добування” грошей за виконання К. Харламповичем обов’язків наукового співробітника ВУАН та їх пересилка його сім’ї теж належали до предмету постійних клопотів М. Грушевського³⁹.

Однією з форм наукового спілкування між двома академіками було обговорення в їхньому листуванні історіографічних новинок, зокрема, праць українських істориків О. Оглоблина, В. Щербини, білоруських дослідників А. Савича та брата Костянтина Васильовича, археолога і нумізмата Павла Харламповича, польського А. Ванчури, змісту окремих книг “України” та видань з історії Білорусі⁴⁰. У своїх

³⁴ О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 77, 79;

³⁵ Там же, стор. 79;

³⁶ Див.: К. Харлампович, “Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.)”, *Записки історично-філологічного відділу [ВУАН]*, 1929, кн. XX IV, стор. 109 – 205;

³⁷ ЦДАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 20, 27; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 76 – 78, 81, 83 – 85;

³⁸ Щоб заробити бодай якусь копійку на утримання сім’ї, Віра Харлампович підробляла пранням. Див.: НФ ДАЧО, ф. Р– 6214, оп. 1, спр. 1, арк. 28;

³⁹ ЦДАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 20, 27; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 80-85;

⁴⁰ ЦДАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 5 – 6, 14 – 16, 21 – 22, 24, 26; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 78, 80, 84;

листах К. Харлампович і М. Грушевський ділилися думками з приводу планів керівника Історичної секції УНТ щодо створення Комісії українсько-білоруських зв'язків⁴¹. Як відомо, ця, як і низка інших комісій з вивчення міжнародних зв'язків України, створення яких було заплановане Історичною секцією УНТ, через відсутність дотацій не розпочала свою діяльність⁴².

Предметом обговорення в епістолярії були й студії самих кореспондентів⁴³. З листів К. Харламповича помітне суворо-критичне ставлення до власних досліджень і те значення, яке він надавав оцінкам і поглядам М. Грушевського на його розвідки. В листі від 15 липня 1927 р. вчений просить Михайла Сергійовича прочитати його “бібліографічну” статтю (можливо, йдеться про статтю “Нові білоруські наукові видання”, опубліковану в 1928 р. в “Записках історично-філологічного відділу ВУАН”, кн. 20). “Коли Ви знайдете, – продовжує він далі, – що писання не тільки громіздке, але й зовсім не цікаве, то це й буде підтвердженням моєї гадки про мою нездатність до роботи. Але маю такі надії, що другі, ліпші умови змінять стан річі”⁴⁴. В іншому листі читаємо: “Чи одержали шість моїх рецензій, що я одправив Вам в три зи (1+3+2)? Чи здалися? Що не годиться “Україні”, може в друге видання можна передати?.. Не треба Вам казати, що мої замітки потребують особливої уваги й жорсткої критики” (лист від 18 жовтня 1927 р.)⁴⁵.

ОСОБИСТІЙ АСПЕКТ ВЗАЄМИН ВЧЕНИХ

Стосунки істориків мали й певне особисте забарвлення. Напевно, набуттю ними такого тембру сприяла й ментальна близькість між вченими (згадаймо, що обидва виховувались в родинях з релігійними традиціями), й особиста симпатія, яка зміцнювалась завдяки щирому вболіванню корифея української історіографії за долю переслідуваного владою колеги, й визнання наукових досягнень один одного.

З епістолярію помітно, що стосунки науковців базувалися на повному взаєморозумінні та довірі. Про близькість між істориками свідчить обговорення в їхньому листуванні такого делікатного питання, як тривалий конфлікт у ВУАН між “партіями” М. Грушевського та С. Єфремова – А. Кримського. Зокрема, Михайло Сергійович ділився з К. Харламповичем роздумами про причини внутрішньоакадемічних чвар. В листі від 16 вересня 1925 р. він писав: “Ви в головнім добре зрозуміли академ[ічну] ситуацію. Додам: “ізолюваність” сталась на

⁴¹ ЦДАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 31;

⁴² П.С. Сохань, В.І. Ульяновський, С.М. Кіржаєв, М.С. Грушевський і *Academia: Ідея, змагання, діяльність*, Київ, 1993, стор. 187;

⁴³ ЦДАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 3, 5 зв. – 6; О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 77 - 78;

⁴⁴ ЦДАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 3;

⁴⁵ Там же, арк. 19;

грунті особистих користей. Люде, котрі розділили між собою академічний пирог, возбоаялись, при моім повороті, що їм прийдеться дечим відмовитись, і щоб забезпечити собі більшість проти мене, пустились во вся тяжкія, в самих ріжнородних напрямках. Кінець кінцем се владилося, і відносини розірвані”⁴⁶. М. Грушевський у листах до К. Харламповича не зміг уникнути й прямого засудження своїх опонентів та їхніх союзників. Зокрема, він не приховує своєї неприязні до А. Кримського⁴⁷, обурюється із вчинку академіка ВУАН М. Василенка, який після того, як за активного сприяння Михайла Сергійовича його було вже в 1924 р. амністовано після засудження в тому ж році до десятирічного ув’язнення за звинуваченням в участі в “контрреволюційній” організації “Київський обласний центр дій”, “повернувся лицем” до “правлящої кампанії” (малася на увазі група С. Єфремова – А. Кримського), і “став спиною” до самого М. Грушевського⁴⁸.

Свої міркування з приводу ситуації у ВУАН висловлював і К. Харлампович. В листі від 24 листопада 1927 р. читаємо: “Мене... турбує початок Вашого листа, де Ви посилаєтеся на Ваші переживання, що заважали Вам писати до мене... Це звичайна постійна боротьба наукових напрямків та персональних інтересів, що між собою переплітаються. Про цю боротьбу з давніх давен висловлено: homo homini lupus est... Від усього серця бажаю, щоб Ви саме скоріше позбавилися тих перешкод, що стоять на перепоні Вашим змаганням”⁴⁹. Не будучи достатньо поінформованим про ситуацію у ВУАН, К. Харлампович в посланнях до М. Грушевського прямо не визнавав правоти котрогось з конфліктуючих угруповань. Зайняти чийось сторону, ймовірно, він не бажав й через усвідомлення небезпеки такої ворожнечі для української науки взагалі. “Що нового в науковому світі, крім того, що вчені один по одному позбавляють собі життя? Це новини не радісні...” – пише він у листі від 4 жовтня 1927 р.⁵⁰, ймовірно, натякаючи на самогубство видатного мистецтвознавця й музейного працівника Д. Щербаківського (що сталося 6 червня 1927 р. і було виявом протесту проти інтриг керівництва Київського історичного музею, в якому він працював) й, можливо, ширше – маючи на увазі згубність внутрішньоакадемічних чвар. Варто також зазначити, що К. Харлампович був у добрих стосунках з А. Кримським⁵¹, під час перебування в Тургаї підтримував листовний зв’язок також і з С. Єфремовим⁵², що, припускаємо, давало йому змогу більш незаангажованого судження про стосунки в київ-

⁴⁶ О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 77;

⁴⁷ Там же, стор. 83;

⁴⁸ Там же, стор. 77;

⁴⁹ ЦДАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 28 - 29;

⁵⁰ Там же, арк. 17;

⁵¹ ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. I 24464 – I 24466;

⁵² С. Єфремов, *цит. пр.*, стор. 499, 539;

ському академічному середовищі. До цього слід додати, що опозиційна до М. Грушевського група у ВУАН виклопотала у влади в кінці 1927 р. додаткову посаду штатного академіка Історично-філологічного відділу ВУАН, яку наполегливо пропонувала зайняти репресованому науковцю⁵³. Всі ці фактори зумовили очевидне небажання Костянтина Васильовича втручатися у внутрішньоакадемічну боротьбу, що спонукало М. Грушевського в одному з листів (недатованому, судячи зі змісту, з кінця 1927 р. або початку 1928 р.) закинути своєму кореспонденту нерозуміння ситуації і “поспішність висновків”⁵⁴.

Так чи інакше, але безсумнівним є те, що як М. Грушевський, так і К. Харлампович надзвичайно цінували приязні взаємини, що склались між ними. І, гадаємо, не варто вважати звичайною ввічливістю численні запевнення істориків у дружніх почуттях один до одного. Ось кілька характерних прикладів: “Численні Ваші заходи і обіцянки деяких осіб не дали ніяких успіхів. Проте треба все занедбати і Вам самому не тратити сили та часу, як я й пропонував Вам колись... Однак я ніколи не забуду Ваших безперестанних намагань визволення мого впродовж цілих трьох років. Вони підтримували мою бадьорість і дали мені змогу більш-менш легко перенести заслання” (з листа К. Харламповича від 29 жовтня 1927 р.)⁵⁵; “Ваші привітання моїй родині, які я зараз же переслав, зворушили її, як й мене: не багато в нас таких друзів, як Ви...” (лист К. Харламповича від 4 грудня 1927 р.)⁵⁶; “Довге се об’яснення (про причини висилки для дружини К. Харламповича грошей за надіслану нею для М. Грушевського книгу – В.Я.) з боязні, щоб лише зерно неприємності не впало до наших приязних відносин. Але Ви пишете, що необхідні... Я теж у відносинах з людьми, в шире відношення котрих до мене вірю, теж не обидчив. І будьте певні, що коли щось впаде від мене для Вас прикре, то тільки через невідповідний, неловкий вислів” (з листа М. Грушевського від 16 вересня 1925 р.)⁵⁷.

Аналіз історії взаємин між М. Грушевським та К. Харламповичем є ще одним аргументом на користь твердження І. Верби про те, що хоча видатний український історик й проводив “сімейну політику” у ВУАН, однак вона займала підпорядковане місце в дійсній справі його життя – грандіозному будівництві, яке він розпочав в українській історичній науці і яке, на жаль, внаслідок репресій так і не було завершене⁵⁸. Дійсно, його позиція в питанні звільнення проскрибованого

⁵³ НФ ДАЧО, ф. Р– 6214, оп. 1, спр. 1, арк. 46;

⁵⁴ Там же, арк. 83 – 83 зв.;

⁵⁵ ЦДАУК, ф. 1235, оп. 1, спр. 806, арк. 20;

⁵⁶ Там же, арк. 32;

⁵⁷ О. Морозов, *цит. пр.*, стор. 77;

⁵⁸ І.В. Верба, “Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр.”, *Український історичний журнал*, 1996, №5, стор. 144 – 145.

вченого, жертвність, виявлена у стосунках з ним і його сім'єю, його прагнення зберегти К. Харламповича для історичної науки переконують у справедливості міркувань сучасного історика української науки.

Відомі нам аспекти співпраці двох вчених свідчать, що навіть у драматичний для себе час, в умовах, вкрай несприятливих для наукових студій, К. Харлампович не зламався духовно, зберігав віру у своє повернення до повновартісної творчої діяльності, інтерес до наукового життя й достатньо високу наукову активність.